

УДК 930.2:81'373.21(477.54-25)

Леонід Савченко,

кандидат історичних наук, професор, НТУ «ХПИ»

Марія Тахтаулова,

кандидат історичних наук, викладач, НТУ «ХПИ»

БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМПЛЕКСНОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТОПОНІМІКИ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)*

*Автори висловлюють щирі вдячність всім рецензентам та редакційній колегії за увагу до статті, цінні зауваження, побажання та коментарі

У статті розглядаються базові характеристики комплексного історичного дослідження адресної урбанонімії на прикладі Харкова. Модель, яка була реалізована у дисертації М. Тахтаулової, базується на двох лініях дослідження: перша – механізми номінації, перейменування та фіксації топонімів, друга – аналіз змістовної приналежності урбанонімів по кожному з історичних періодів міста. Дослідники виділяють три етапи розвитку харківської урбанонімії: імперський, радянський та сучасний. З урахуванням попередніх надбань у дослідницькому полі міської топоніміки, автори пропонують свою класифікацію урбанонімів за їх змістовною приналежністю. Автори доводять, що запропоновані базові характеристики можуть бути застосовані для будь-якого аналогічного дослідження.

Ключові слова: *топонім, урбанонім, джерела номінації, місто, Харків.*

В історичній урбаністиці проблемі формування та розвитку міської топоніміки традиційно приділяється значна увага. Додаткової актуалізації проблема топонімічного оформлення населених пунктів України зазнала завдяки нещодавно розгорнутій кампанії очищення символічного простору від елементів комуністичної символіки. Вихід урбанонімічної теми на одну з ключових позицій у сучасному суспільному дискурсі суттєво посилив цінність експертного знання історії питання.

¹ Филарет (Д. И. Гумилевский) (2006). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. Харьков: Харьковский частный музей гор.усадьбы: САГА, Т. 1. с. 119–133.

² Щелков К. П.(1880). Харьков. Историко-статистический опыт. Харьков. Тип. Губернского правления, 1880. С. 7–9, 23–24, 69–72.

³ Гусев А. Н. (1902). Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего): Историко-справочный путеводитель. Харьков.: Типография Адольфа Дарре, С. 48

⁴ Багалея Д. И., Миллер Д. П. (1993). История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 Репринт. Изд. Т. 1. Харьков, 1993.

⁵ Сумцов М. Ф. (2002). Слобожане: історико-етнографічна розвідка. Харьков. Акта.

⁶ Суперанская А. В. (1964). Применение метода лингвистической статистики к изучению топонимической системы г. Москвы. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М.: Наука. С. 119–134. Поспелов Е. М. (1975). Урбанизация и топонимика. Теория и практика топонимических исследований. 1975. С. 20–27.

До середини ХХ ст. дослідження міської топоніміки не виділялись в окрему галузь наукових знань, хоча загалом ця тема і задовго до того привертала увагу дослідників. Так, перше історичне дослідження, у якому містились згадки про внутрішньоміську топоніміку Харкова, з'являється в середині ХІХ ст.¹

Уже більш розгорнуто характеризує міську топоніміку книга К. П. Щелкова, видана в 1880 р. Автор описує центральну частину Харкова ХVІІІ – другої половини ХІХ ст., вказує назви вулиць, відзначає архітектурні будівлі, які можуть бути цікавими для гостей міста. Також наводить відомості про давній та сучасний йому поділ міста на частини, що важливо для розуміння формування адміністративних районів Харкова².

На початку ХХ ст. маємо вже спроби власне історичного опису харківської урбанонімії, одним з прикладів якої є історично-довідковий путівник по Харкову О. М. Гусєва. Ця робота фіксувала перші підходи до системного розгляду адресної урбанонімії Харкова. Автор висвітлив процес формування та благоустрою міського середовища, зосередившись на топонімічному оформленні основних магістралей. У розділі «Частное описание частей города Харькова» О. М. Гусєв уперше здійснив спробу наукового аналізу топонімічної мапи Харкова за джерелами номінації. Дослідник виділив п'ять основних напрямів походження урбанонімів³. Надалі окремим сюжетам з історії харківської міської топоніміки епізодично приділяли увагу такі відомі вчені, як Д. Багалій⁴, М. Сумцов⁵.

Можна помітити, що в ХІХ – на початку ХХ ст. назви міських вулиць в історіографії розглядалися переважно під кутом зору формування міського середовища, благоустрою, та не стали предметом спеціального дослідження.

З приходом радянської влади топоніміку стали використовувати як засіб впливу та інструмент ідеологічної пропаганди. Сплески зацікавленості дослідників назвами внутрішньоміських об'єктів спостерігалися, як правило, у зв'язку зі святкуванням ювілейних дат: річниць Жовтневої революції, заснування міста, роковин перемоги в Другій світовій війні та визволення Харкова. Топонімічний простір Харкова згадувався лише побіжно, а вулиці були як декорація для подій, що відбулися, а також як місця комеморацій.

Ситуація змінилась у 1960-х рр., коли розпочався якісно новий етап у вивченні топоніміки в Радянському Союзі, а відповідно і в Україні. Цю нову якість визначив вплив на історичні дослідження теоретичної топоніміки, яка саме в цей час розвивалась надзвичайно динамічно. Завдяки активній діяльності багатьох учених відбулась концептуалізація предмета дослідження урбаноніміки, були сформульовані теоретико-методологічні підходи до наступної роботи над темою⁶.

В Україні активізація відповідних досліджень насамперед була пов'язана з діяльністю Української ономастичної комісії Інституту мовознавства АН УРСР. Своїм результатам ономастична комісія значною мірою мала завдячувати Кирилу Цілуйку – ініціатору проведення I Республіканської

⁷ Питання топоніміки та ономастики: І українська республіканська нарада з питань топоніміки та ономастики (Київ, 1959): матеріали. К. К. Цілуйко (1962). К.: Видавництво АН УРСР.

⁸ Цілуйко К. К. (1962). Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України. К.: АН УРСР. Карпенко Ю. О. (1967). Топонімічна система і системність топонімії. Повідомлення Української ономастичної комісії. Вип. 2. С. 3–12.

⁹ Місто й оновлення. Урбаністичні студії Представництво Фонду ім. Гейнріха Бюлля в Україні; Редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. (2013). К. : ФОП Москаленко О. М., 2013.

¹⁰ Тахтаулова М. Ю. (2016). Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Запоріжжя.

наради з питань топоніміки та ономастики в 1959 р., яка, власне, й започаткувала топонімічні студії в повоєнній Україні⁷. К. К. Цілуйко, Ю. О. Карпенко плідно працювали над теоретичними проблемами української топоніміки, досліджуючи як суто лінгвістичні аспекти, так і топонімічні ареали окремих регіонів України, гідроніми тощо⁸. Водночас основна роль у цій роботі належала не історикам, а лінгвістам та географам.

За часів незалежності суспільний інтерес до топоніміки підтримувався переважно на регіональному рівні. Зацікавленість сучасних істориків проблемами регіоналізму та регіональних ідентичностей сприяла появі хвилі публікацій, у яких поряд з питаннями особливостей ментальності, культури, економіки розглядався символічний простір міст. Серед представників наукової спільноти *urban history*, яка достатньо чітко виділилась в останні роки, варто зазначити таких дослідників, що торкалися у своїх працях питань історії урбанонімії, як Є. Сарапіна, О. Мусієздов⁹.

Отже, попри наявність значного масиву праць, що висвітлюють питання історії міської топоніміки, помітними є їхня певна фрагментарність, а також брак комплексних досліджень історії урбанонімії конкретних міст. Спробою здійснення такого дослідження для Харкова стала дисертаційна робота однієї з авторів цієї статті¹⁰. Інший автор, який був її науковим керівником, сприяв розробці концепції, реалізованої М. Тахтауловою. Її базові характеристики, спрямовані на вивчення та опис історії топоніміки великого міста, придатні не лише для Харкова. Тому **метою** нашої статті є характеристика базових методологічних підходів до висвітлення та опису історичної еволюції адресної урбанонімії українського міста.

У чому саме має полягати особливість комплексного дослідження топоніміки конкретного міста? Таке комплексне дослідження мало б систематизовано охоплювати всі періоди розвитку міста, усі види урбанонімів, розкривати механізм здійснення найменувань і перейменувань, вплив на них суспільно-політичних процесів, змістову характеристику назв, їх сприйняття населенням тощо.

Які саме види топонімів вичерпують перелік об'єктів урбанонімічної мережі? Основний масив урбанонімів складають адресні топоніми, до яких ми відносимо назви адміністративних районів, вулиць, майданів, ліній, алей, бульварів, доріг, набережних, провулків, проспектів, проїздів. Провідне місце в цьому масиві займає група топонімів вулично-дорожньої мережі, яку складають найменовані містобудівні об'єкти, що забезпечують транспортні та пішохідні зв'язки між житловими районами, а також між житловими районами і промисловими зонами, громадськими центрами, кварталами.

Природно, що першим видом адресних урбанонімів, який підлягає історичній характеристиці, є найменування самого міста. Для багатьох історичних міст достеменно точно встановити походження їхніх назв важко, тому доводиться обмежуватися формулюванням найбільш вірогідної версії. Варто також враховувати, що одним із загальноприйнятих критеріїв ЮНЕСКО для визначення

¹¹ Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. (2010) Миська історія України: проблеми початкового датування. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 124.

¹² Тахтаулова М. Ю. (2015). До питання про формування адміністративних районів Харкова Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб. наук. пр.: за матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 листопада 2014 р., м. Харків: у 2 ч. Ч. 1 ред. О. Г. Романовський, Ю.І. Панфілов. – Харків: НТУ» ХПП», 2015. С. 312–316.

¹³ Долинська М. (2016). Формування хоронімів на території Львова впродовж середини XIX – початку XXI ст. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. №1. с. 191.

¹⁴ Харків: Збірник архівних документів і матеріалів [упоряд. О. С. Гнезділо та ін.; ред. А. І. Епштейн]. (2004). Харків. С. 123–124.

¹⁵ Кравченко О. (2010). Культурний ландшафт м. Харкова як відображення динаміки миської культури. Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті. № 3. С. 193.

дати заснування міста є початок неперервного існування населеного пункту. Як стверджують авторитетні історики-регіоналісти, в Україні проблему безперервності миської традиції часто піднімають проблемою тривалості освоєння миського простору, що призводить до безпідставного задоволення віку міста¹¹. Відповідно, як початкова назва міста помилково може фігурувати не історично коректне найменування, а ім'я поселення, яке існувало на його території в інші часи.

Місто як динамічна система може продовжувати своє зростання, що нерідко приводить серед іншого до формування нових, уже внутрішньомиських, адміністративно-територіальних одиниць. Становлення адміністративного районування міста Харків відбувалося протягом тривалого часу, та не було позбавлене труднощів та плутанини. Так, в імперському Харкові взагалі був відсутній універсальний поділ міста. Кожна установа, яка задля свого функціонування мала на те потребу, на власний розсуд встановлювала внутрішньомиські кордони певних територій і використовувала їх у своїй роботі¹².

Водночас сформувалися природно-історичні райони міста, які не були офіційно зафіксованими, проте використовувались у повсякденному житті та закріпились у свідомості городян. Такі осередки інколи визначають як хороніми, тобто назви, що описують будь-які природні або рукотворні утворення, ділянки на території міста, за винятком офіційно поіменованих вулиць, проспектів, площ, майданів тощо¹³.

Переважно такі райони у своїй назві відображали рельєф місцевості, свої певні історичні особливості або зберігали імена колишніх власників земель. Їхня кількість не була сталою, оскільки місто розширювалось, поглинаючи прилеглі селища, які й були джерелами до номінації вже нових миських районів. Уперше статистичний відділ Харківської миської управи офіційно районував місто на матеріалах перепису 1912 р., виділивши 21 історичний район¹⁴.

З установами радянської влади ситуація почала змінюватися, однак до того часу, коли адміністративний поділ став чітким і зрозумілим, пройшло близько 20 років. Формування місцевих органів виконавчої та компартійної влади Харкова відбувалося синхронно з формуванням адміністративних одиниць. Нині в Харкові склалася система адміністративного поділу в складі 9 миських районів.

Одним з перших видів внутрішньомиських об'єктів, які отримували власну назву, були майдани. У Харкові вони стали місцями проведення відомих ярмарків і відіграли важливу роль у формуванні миської свідомості, комунікативного та топонімичного просторів¹⁵.

Також важливим елементом топонімичної мережі є годоніми, тобто сукупність миських лінійних об'єктів: вулиці, бульвари, проспекти, набережні, провулки, проїзди, в'їзди, узвози. Тут варто врахувати, що деякі урбаноніми з числа тих, які ми відносимо до адресних, на практиці можуть такими не бути в тому разі, коли на території певного годоніму відсутня забудова.

Урбаноніми, які не є адресними, складають для Харкова значно меншу групу. Такими є, наприклад, назви зупинок громадського транспорту, назви торговельних мереж та магазинів тощо.

Першим кроком будь-якого наукового аналізу є теоретичне розчленування предмета дослідження на складові частини. Має здійснюватися розподіл як хронологічний, так і тематичний.

Хронологічно формування топонімічної мережі Харкова нами умовно було поділено на три етапи:

Імперський – від становлення до 1919 р. Нижня хронологічна межа періоду зумовлена загальноприйнятою датою заснування Харкова, а отже, появою перших урбанонімічних об'єктів. Верхня межа пояснюється початком масових перейменувань, які здійснювалися за радянської влади.

Радянський – 1919–1989 рр. Саме в 1989 р. розпочався процес топонімічних трансформацій, пов'язаних із вивільненням топонімічного простору Харкова від радянських ідеологічних назв.

Сучасний – 1989–2015 рр. Зумовлений прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який призвів до чергової ґрунтовної трансформації урбанонімії Харкова. Оскільки наша стаття є представленням результатів дисертаційного дослідження, а на момент захисту процес декомунізації топонімічного простору Харкова ще тривав, тому залишився поза увагою.

Тематично, на наш погляд, для кожного етапу розвитку міста має сенс виділити два основних напрями дослідження топонімічної мережі. Перший – це механізми та процеси топонімічного оформлення міста. Другий – характеристика власне топонімів.

З'ясування механізмів найменування та перейменування міських об'єктів передбачає виявлення основних суб'єктів процесу номінації, що його визначали, або принаймні впливали на нього. Такими в різні часи і стосовно різних об'єктів могли бути органи міського самоврядування, центральні органи влади, місцева громада, експертне середовище та інші історичні актори. Найменування могло відбуватися як стихійно, з наступною фіксацією в офіційних документах або без неї, так і адміністративним шляхом. Уся сукупність подій та впливів, які визначали процес номінації та перейменувань на конкретному історичному етапі, має бути врахована істориком цієї теми.

Першим значним кроком у впорядкуванні міської топонімічної мережі стало масштабне перейменування, здійснене у вересні 1894 р.¹⁶ Оскільки міський простір Харкова та відповідно його топонімічне оформлення формувалися стихійно, виникла велика кількість дублетних назв, безіменних та нових вулиць. Перейменування 1894 р. засвідчили формування засадничих принципів топонімічної політики міського самоврядування. Поступово Харків набував рис модерного міста, що виявилось в кроках міського самоврядування щодо благоустрою вулиць, упорядкуванню нумерації будинків, створенню адміністративних одиниць для зручного управління містом.

¹⁶ Журнал екстренного собрания Харьковской городской думы 15 сентября 1894 года. (1894). Х. Типография Губернского правления. С. 328–334.

¹⁷ Держархів Харківської області. Ф. Р-203 Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). 1917–1925 рр. Оп. 4, Спр. 66. Протокол № 27 заседания президиума городского совета от 17 ноября 1926 года и материалы к нему, арк. 2 зв.

¹⁸ Держархів Харківської області. Ф. Р-203 Харьковский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком). 1917–1925 рр. Оп. 11, Спр. 88. Протоколы совещания исполкома горсовета депутатов трудящихся № 26–35, 1946 р., арк. 461.

¹⁹ «Об упорядочивании дела присвоения имен государственных и общественных дея-

телей краям, областям, районам, а также городам и другим населенным пунктам, предприятиям, колхозам, учреждениям и организациям» Указ Президиума Верховного Совета СССР от 11.08.1957 Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. №19. С. 579–581. «Про порядок присвоения имен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР» Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 07.09.1968. Відомості Верховної Ради УРСР. № 10. С. 91.

²⁰ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: [Електронний ресурс]. – 1978. – Режим доступу до ресурсу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. (дата звернення 16.01.2019.)

²¹ «Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР»: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Відомості Верховної ради УРСР. Додаток. 1979. № 52. С. 37–73.

²² «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР»: Указ Президії Верховної Ради Української РСР 12.03.1981: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: від <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (дата звернення 16.01.2019).

²³ «Про географічні назви»: Закон України від 26.04.2015: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2604-15>. (дата звернення 16.01.2019); «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій»: Закон України від 25.04.2012: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4865-17>. (дата звернення 16.01.2019); «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: Закон України від 09.04.2015: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення 16.01.2019).

²⁴ «Про місцеве самоврядування»: Закон України від 04.04.2016: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 16.01.2019).

²⁵ «О ходе выполнения решения VII сессии Харьковского городского Совета народных депутатов «О первоочередных мерах городского Совета, вытекающих из политической ситуации»: Решение Харьковского городского Совета народных депутатов от 20.10.1991: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/311930> (дата звернення 16.01.2019).

²⁶ «Про роботу міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища»: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 22.11.2006: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/488863> (дата звернення 16.01.2019).

²⁷ Суперанская А. В. (1964). Применение метода лингвистической статистики к изучению топонимической системы г. Москвы. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М.: Наука. С. 121.

²⁸ Трубе Л. Л. (1975). Урбанонимия города Горького. Теория и практика топонимических исследований. М. 1975. С. 44–48. Перлин Б. Н. (1972). Топонимы города Смоленска. Вопросы топонимии СССР. М. 1972. С. 13–15. Кодин В. А. (2002). Топонимическая

На сучасному етапі формування топонімичного ландшафту, зокрема урбанонімичного середовища міст, регулюються нормами низки Законів України: «Про географічні назви», «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» тощо²³. Усі вищезгадані Закони встановлюють правила номінації, перейменування та фіксації назв топонімичних об'єктів. Однак, відповідно до Закону «Про місцеве самоврядування», винятковим правом формування топонімичної мапи міст мають відповідні ради²⁴. З жовтня 1991 р. у Харкові діє Міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища²⁵. У межах її компетенції ведення реєстру урбанонімів та підготовка проектів рішень щодо номінації та перейменування об'єктів топоніміки²⁶.

Для характеристики топонімів як цілісної сукупності конкретних назв внутрішньоміських об'єктів ключовим інструментом запропонованої нами моделі дослідження є розподіл урбанонімів за джерелами номінації. Такий розподіл дає можливість як коректного порівняння топонімичної мережі міста на різних етапах його розвитку, так і предметного відслідковування її еволюції.

При проведенні класифікації груп урбанонімів за їх змістовою належністю було використано терміни, які позначають класи топонімів. Основні напрями пошуків змістових особливостей урбанонімів свого часу започаткувала О. Суперанська²⁷. Окрім використання її досвіду, під час здійснення класифікації урбанонімів за джерелами номінації були враховані надбання Л. Трубе, Б. Перлина, В. Кодина²⁸.

Для кожного етапу розвитку міста було розроблено класифікацію урбанонімів за їх змістовою належністю:

Імперський період	Радянський період	Сучасний період
Антропоніми	Агломераційні	Агломераційні
Гідроніми	Антропоніми	Антропоніми
Годоніми	Імперські	Імперські
Ергоніми	Інші (встановити змістову належність не вдалося)	Інші (встановити змістову належність не вдалося)
Інші (встановити змістову належність не вдалося)	Ойконімично-топонімичні	Ойконімично-топонімичні
Ойконімично-топонімичні	Ороніми	Ороніми
Ороніми	Позитивні та нейтральні	Позитивні і нейтральні
Професійно-виробничі	Префесійно-виробничі	Радянські
Станові	Радянські ідеологічні маркери	Символічні маркери незалежної України

структура города – вопросы формирования, сохранения и развития Коммунальное хозяйство городов. Вып. 36. Серия Архитектура и технические науки. К.: Техніка. С. 104–110.

У кожен з періодів ми класифікували саме ті урбаноніми, які з'явилися в цей період, відносячи урбаноніми попереднього періоду в групи імперських і радянських відповідно.

Об'єкти вулично-дорожньої мережі, що у своїй номінації відобразили певну заселену територію чи власне географічну назву поза межами міста, віднесено до ойконімічно-топонімічної групи. Урбанонімія неминуче поглинає назви околиць, які поступово входять до меж міста. Такі назви було об'єднано в агломераційну групу. Значна частина об'єктів номінується за іменами – антропонімами. У дореволюційній урбанонімії майже не використовувались імена відомих людей, на відміну від радянських часів, де антропоніми разом з радянськими символічними назвами стали частиною меморіального топонімічного міського комплексу. Для етапу становлення урбанонімічного середовища характерним джерелом номінації вулиць стало використання назв річок – гідронімів. Урбаноніміка вбирає назви природничих об'єктів та рельєфу міської території. Такі топоніми було виділено в оронімічну групу. До ергонімічної групи було внесено урбаноніми, які відображають назву установ чи організацій, які розташовані на цій вулиці або вказують напрямом до них, наприклад, церкви, освітні заклади. Запропонована класифікація, як і будь-яка інша, є умовною, проте може претендувати на певну універсальність.

В усіх трьох періодах фігурують антропонімічна, ойконімічно-топонімічна та оронімічна групи. На початковому етапі формування міської топонімічної мережі вулиці називались за іменами місцевих мешканців. У списку вулиць за 1724 р. фігурує 57 вулиць, 39 із них названі за іменами місцевих жителів. З другої половини ХІХ ст. урбанонімія Харкова доповнилась іменами діячів регіонального значення. Вони представлені персоналіями місцевої слобідської історії, культури, меценатами. Як то перший харківський осадчий Іван Каркач, представники слобожанського дворянського роду Квітки і Донець-Захаржевські. Згодом поширення набули імена діячів імперського масштабу.

У перші роки після встановлення радянської влади в Харкові міський топонімічний ландшафт поповнився антропонімами на честь діячів міжнародного комуністичного руху, з'явилися імена радянських партійних та державних діячів. Саме тоді була порушена традиція не називати топонімічні об'єкти іменами живих людей. Зміна ідеологічного курсу та початок боротьби з «безрідним космополітизмом» у повоєнні роки також відобразилися на топонімічній мапі Харкова. Зменшилась кількість антропонімів за іменами діячів міжнародного комуністичного руху. Переважно цим вулицям повернули колишні дореволюційні назви. Урбанізація та масове житлове будівництво сприяли розгалуженню вулично-дорожньої мережі, а відтак і появи великої кількості нових геонімів. У топонімічному оформленні урбанонімів стали переважати маркери, пов'язані з героїкою «Великої Вітчизняної війни», антропонімами-увічненнями діячів культури і науки.

З проголошенням незалежності України в номінації нових топонімів лідерство, як і в попередній час, продовжують зберігати антропоніми. Проте в сучасній топонімічній політиці місцеве самоврядування майже відмовилось від імен суспільно-політичних діячів на користь митців та науковців.

Зовсім новим для харківського урбанонімічного середовища є маркер увічнення спортсменів. На наш погляд, це джерело номінації вигідно урізноманітнює топонімічний простір міста.

Назви ойконімічно-топонімічної групи у своїй змістовій належності відображають назви населених пунктів, інші географічні назви та етнотопоніми: провулок Вірменський, вулиці Слов'янська, Німецька. Особливо поширеним цей маркер номінації стає за радянських часів. Назви республік, міст, народів, географічних об'єктів СРСР на топонімічній мапі Харкова мали сприяти формуванню єдиного радянського народу, становленню нової радянської ідентичності. Указаний маркер широко застосовувався в топонімічній політиці влади. В урбанонімічному просторі міста з'явилися вулиці Абхазька, Хабаровська, Азербайджанська, Вітебська, Костромська, Тираспольська, Грузинська тощо.

Топоніми оронімічної групи утворилися від особливостей рельєфу та водних об'єктів. На формування урбанонімів Харкова мали помітний вплив природні фактори. Серед топонімів, що відображали певні особливості рельєфу місцевості, можна виділити Поділ та Подільську вулицю, провулок Василівський Острів та інші. Під час порівняння відносної кількості топонімів за вказаним джерелом номінації виявилось, що в імперській час таких назв було значно більше, ніж у радянській. У формуванні сучасного топонімічного простору Харкова також використовується це джерело номінації. Серед таких назв зафіксовані вулиці Зарічна, Поліський Яр, Лаптенківська (від назви урочища), провулок Савченків (від назви яру) тощо²⁹.

Для періоду становлення та радянського періоду розвитку міської топонімічної мережі характерні групи, що відображають назви професій, виробництва. Важливим фактором, що вплинув на формування топонімічної мапи Харкова стали професійні заняття жителів міста: Римарська, Коцарська, Чоботарська та інші. Нагадувати громадянам Радянського Союзу, що вони живуть в індустріально розвинутій країні, мала група професійно-виробничих топонімів. У роки перших п'ятирічок вони набули особливої ваги. У списку масових перейменувань та номінацій 1936 р. знаходимо безліч тому прикладів. Район Харківського Тракторного заводу маркували провулок Електромеханічний, вулиці Енергетична, Індустріальна, Станкобудівельна, Тепловозна.

Радянську та тривалий час пострадянську топонімічну мапу міста об'єднували групи власне радянських маркерів, позитивних, нейтральних та імперських назв. Радянська влада маркувала нову комуністичну епоху, її атрибутику та героїку. Кількість таких топонімів неухильно зростала. Серед них Більшовицька, Вільної Праці, Колективна, Комінтерну, Незаможницька, Профінтернівська, Профспілкova тощо. Характерно, що у своїй топонімічній політиці влада застосовувала назви-контрасти, наприклад, колишня Дворянська вулиця стала Незаможницькою, а вулиця Міщанська стала Громадянською³⁰.

²⁹ «Про внесення змін до рішень сесій Харківської міської ради»: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 28.04.2004: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/174540> (дата звернення 16.06.2016).

³⁰ Список улиц, переулков и площадей гор. Харьков (по новым и старым названиям) в алфавитном порядке [сост. П. М. Иванов]. (1938). Харьков.: Издание Харьковского главного почтамта, 1938. С. 78, 40.

З розпадом Радянського Союзу топонімічне середовище Харкова не зазнало глибоких змін. Станом на лютий 2015 р. топонімічна мапа Харкова містила 72,2% назв, що збереглися з радянських часів і склали відповідну групу. Також як у радянський час, так і в сучасному топонімічному середовищі зберігались топоніми, сформовані за імперської доби.

Складовою радянської модернізації було конструювання засобами мистецтва та масової інформації образу ідеальної держави майбутнього. Щасливе життя радянської людини позиціонувалось як результат успіхів соціалістичного будівництва. Утопічний образ безхмарного майбуття мав підтримуватися і позитивними назвами міських топонімів. Уже в 1920-х рр. перші такі назви почали з'являтися в урбанонімічному середовищі Харкова – вулиці Весела, Мирна, Щаслива. У наступні десятиліття їхня кількість збільшується, до вже згаданих додаються Благодатна та Достатку, Дружби та Здоров'я, Квітуча та Калинова тощо. У новітній урбанонімічній політиці міського самоврядування чітко простежується тенденція до використання нейтральних назв. Урбаноніми на зразок Садова та Дубравна, Червоної Троянди та Жовтої Троянди, Білої Акації та Бузкова, Весняна та Райдушна стали домінуючими в спальних районах Харкова.

Суто індивідуальними для періоду становлення міської топонімічної мережі були групи урбанонімів: годоніми (шляхи, дороги), ергоніми, гідроніми, станові назви. Ергонімічна група урбанонімів у своїй змістовій належності відображає назви установ, організацій, закладів, що знаходяться на цій вулиці або ведуть у напрямку до неї. Це дуже важлива група з огляду на основну функцію топоніма – бути орієнтиром у просторі. Близька до неї годонімічна група, які ввібрала назви шляхів-доріг, які вели з Харкова до інших міст. Наприклад, Сумська, Московська, Зміївська. Гідроніми представлені Нетеченською, Немишлянською тощо.

Топонімічна політика радянської влади призвела до поповнення урбанонімії ідеологічно забарвленими комуністичними маркерами, «червоними» назвами. 1920-ті рр. відкрили моду на так звані «червоні» топоніми та інші маркери радянської доби. Серед них Червоного Пахаря, Червоного Міліціонера, Червоного Студентства, Червоної Зірки.

На сучасному етапі топонімічна мапа Харкова доповнилась агломераційною групою назв та маркерами незалежності. У 2012 р. внаслідок розширення меж міста відбулися значні зміни в топоніміці новоприєднаних території. У перейменуваннях було широко застосовано агломераційні назви. Серед інших топонімів, віднесених до агломераційної групи, зазначено Бражниківську, Затишненьську, Горбанівську, Павленківську, Покотилівську, Ріякінську, Румянцівську, Воскобійницьку тощо³¹. Усі вони походили від назв селищ, які були включені до меж міста. Такий підхід у номінації новоприєднаних вулиць дозволив зберегти історичні назви та додатково відобразити самобутність Харкова і регіону, вирішити одне з головних завдань топоніміки – бути орієнтиром.

³¹ «Про впорядкування найменувань»: Рішення Харківської міської ради Харківської області від 24.10.2012: [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/611422> (дата звернення 16.06.2016) – Назва з екрана.

Символічні маркери незалежної України на топонімічній мапі сучасного Харкова представлені лише кількома назвами, серед них майдани Свободи та Конституції, Небесної Сотні. Оскільки топоніміка є вкрай важливим фактором для формування національної самосвідомості та самоідентифікації, її варто було б ширше застосовувати у формуванні не тільки урбанонімічного, а й культурного простору Харкова. Звичайно, мова не йде про використання топоніміки як ідеологічного інструментарію часів побудови комунізму, що призвело до суцільного вимивання з символічного середовища історично значущих назв. Натомість варто звернути увагу на урбанонімічний простір як на один з майданчиків для формування ідеології демократичної держави, котра реалізується через соціальні та державні механізми налагодження консенсусу та примирення.

Отже, у ролі базових характеристик комплексного дослідження історичної топоніміки міста пропонується, по-перше, дослідження механізмів та процесів топонімічного оформлення міста, по-друге, характеристика топонімів за їхньою змістовою належністю. Перше дає змогу прослідкувати етапи формування та дальшої трансформації урбанонімічного середовища, з'ясувати роль і місце органів влади, місцевого самоврядування, визначити засадничі принципи топонімічної політики, а також прослідкувати ставлення до топонімічних трансформацій з боку суспільства та окремих груп (релігійних, професійних тощо). Важливою ланкою на цьому етапі дослідження є визначення нормативного поля у рамках якого діяли основні актори.

В основу другого підходу покладено класифікацію урбанонімів за їхньою змістовою належністю. Запропонована авторами класифікація не претендує на вичерпність, що зумовлено джерельною базою (списки вулиць Харкова та карти з 1724 р. по 2015 р.). Під час аналізу урбанонімів за змістовою належністю наочно можна простежити зміни акцентів у топонімічній політиці. Завдяки проведеному аналізу вдалося з'ясувати, що на етапі становлення топонімічного простору урбаноніми виконували суто утилітарну функцію – орієнтиру в просторі. Згодом (з останньої чверті XIX ст.) топоніміку стали використовувати з просвітницькою, ідеологічною, виховною, меморіальною метою. За радянських часів топоніміка стала одним із інструментів поширення державної ідеології. Тобто фактор політичної доцільності в номінації вулиць став ключовим. У добу незалежності, особливо в 1990-х рр., системного підходу у формуванні топонімічного обличчя міста не спостерігалося. Головною тенденцією, що визначала підходи органів місцевого самоврядування до вибору назв, стала аполітичність, деідеологізація топонімічного простору.

References

Bagaley D. I., Miller D. P. (1993). *Istoriya goroda Harkova za 250 let ego suschestvovaniya. 1655–1905* T. 1. Harkov, 1993.

Derzharkhiv Kharkivskoi oblasti. F. R-203 Harkovskiy gubernskiy ispolnitelnyiy komitet Sovetov rabochih, krestyanskih i krasnoarmeyskih deputatov (gubispolkom). 1917–1925 rr. Op. 4, Spr. 66. Protokol # 27 zasedaniya prezidiuma gorodskogo soveta ot 17 noyabrya 1926 goda i materialy k nemu, ark. 2 zv.

Derzharkhiv Kharkivskoi oblasti. F. R-203 Harkovskiy gubernskiy ispolnitelnyiy komitet Sovetov rabochih, krestyanskih i krasnoarmeyskih deputatov (gubispolkom). 1917–1925 rr. Op. 11, Spr. 88. Protokolyi soveschaniya ispolkoma gorsoveta deputatov trudyaschihsya # 26-35, 1946 r., ark. 461.

Dolynska M. (2016) Formuvannia khor onimiv na terytorii Lvova prodovzh seredyny XIX – pochatku XXI st. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii. Kyiv. №1.

Filaret (D. I. Gumilevskiy) (2006). Istoriko-statisticheskoe opisanie Harkovskoy eparhii: v 3 t. / Filaret (D. I. Gumilevskiy). H. : Harkovskiy chastnyiy muzey gor. usadbyi: SAGA. T. 1.

Gusev A. N. (1902). Harkov: ego proshloe i nastoyashee v risunkah i opisaniyah (s prilozheniem snimkov, vosproizvedennyih s redkih akvareley, gravyur, fotografii s natury, chertezhey, planov goroda 1768 goda i noveyshego): Istoriko-spravochnyiy putevoditel H. : Tipografiya Adolfa Darre.

Karpenko Yu. O. (1967). Toponimichna systema i systemnist toponimii Povidomlennia Ukrainskoi onomastychnoi komisii. K. : [B. v.], 1967. Vyp. 2.

Kodin V. A. (2002). Toponimicheskaya struktura goroda – voprosy formirovaniya, sohraneniya i razvitiya Kommunalnoe hozyaystvo gorodov. Vyip. 36. Seriya Arhitektura i tehnichekije nauki. K. : Tehnika.

Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainckoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki: [Elektronnyi resurs]. 1978. Rezhym dostupu do resursu: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. (data zvernennia 16.01.2019.)

Kravchenko O. (2010) Kulturnyi landshaft m. Kharkova yak vidobrazhennia dynamiky miskoi kultury Tradytssii i novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti. № 3.

Kharkiv: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv [uporiad. O. S. Hnezdilo ta in.; red. A. I. Epshtein] (2004). Kharkiv.

Misto y onovlennia. Urbanistychni studii. Predstavnytstvo Fondu im. Heirikha Bolliia v Ukraini; Redkol.: S. Shlipchenko, V. Tymynskiy, A. Makarenko, L. Males, I. Tyshchenko. (2013). K.: FOP Moskalenko O. M.

«O hode vyipolneniya resheniya VII sessii Harkovskogo gorodskogo Soveta narodnyih deputatov «O per-voocherednyih merah gorodskogo Soveta, vyitekayuschih iz politicheskoy situatsii»: Reshenie Harkovskogo gorodskogo Soveta narodnyih deputatov ot 20.10.1991: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/311930> (data zvernennya 16.01.2019).

«Ob uporyadochivanii dela prisvoeniya imen gosudarstvennyih i obschestvennyih deyateley krayam, oblastyam, rayonam, a takzhe gorodam i drugim naseleennyim punktam, predpriyatiam, kolhozam, uchrezhdeniyam i organizatsiyam» (1957) Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR ot 11.08.1957. Vedomosti Verhovnogo Soveta Soyuzha Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik. №19.

Perlin B. N. (1972). Toponimy goroda Smolenska. Voprosy toponimiki SSSR.

Pospelov E. M. (1975). Urbanizatsiya i toponimika Teoriya i praktika toponimicheskikh issledovaniy.

«Pro heohrafichni nazvy»: Zakon Ukrainy vid 26.04.2015: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2604-15>. (data zvernennia 16.01.2019) – Nazva z ekrana. «Pro prysvoiennia yurydychnym osobam ta obiekтам prava vlasnosti imen (psevdonimiv) fizychnykh osib, yuvileinykh ta sviatkovykh

dat, nazv i dat istorychnykh podii»: Zakon Ukrainy vid 25.04.2012: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4865-17>. (data zvernennia 16.01.2019); «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky»: Zakon Ukrainy vid 09.04.2015: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro miski, raionnu v misti Radu narodnykh deputativ Ukrainiskoi RSR»: (1979) Zakon Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky Vidomosti Verkhovnoi rady URSR. Dodatok. № 52.

«Pro mistseve samovriaduvannia»: Zakon Ukrainy vid 04.04.2016: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro poriadok prysvoiennia imen derzhavnykh i hromadskykh diiachiv vulytsiam, ploshcham ta inshym chasty-nam naselenykh punktiv Ukrainiskoi RSR» (1968) Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 07.09.1968 Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. № 10.

Pro poriadok vyrishennia pytan administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainiskoi RSR»: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR 12.03.1981: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: vid <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro robotu miskoi komisii z pytan toponimiky ta okhorony istoryko-kulturnoho seredovyscha»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti vid 22.11.2006: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/488863> (data zvernennia 16.01.2019).

«Pro vnesennia zmin do rishen sesii Kharkivskoi miskoi rady»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti vid 28.04.2004: [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/174540> (data zvernennia 16.01.2019).

L. Savchenko, M. Takhtaulova

BASE CHARACTERISTICS OF THE UKRAINIAN CITY TOPONYMY HISTORICAL RESEARCH (THE KHARKIV CASE)

The article is divided to basic characteristics of the complex address urbanonymy historical research. This model has been realized in the M. Takhtaulova dissertation research.

The research is based on two lines: the first mechanisms naming, renaming and fixing toponyms' have been characterized and the second urbanonym concept symbol for different historical periods have been analyzed. In the course of the work the stages of formation and transformation of Kharkiv urbanonymic network have been defined: Empire period, Soviet period, Modern period. Based on *previous achievements in the research field of urban toponymy, the authors propose their classification of urbanonim according to their source of nomination.*

Authors demonstrate the model's universality and it can be used for another similar studies.

Keywords: *place name, urbanonim, source of nomination, city, Kharkiv.*